Dominikanerorden och konvent i Visby och provinsen Dacia - Liturgi och byggnation som en spegel av omgivande samhälle 1227-1527

Rapport från workshop i Visby 7 november 2011

Gotlands Museum

Gotlands Museum

Innehåll

Visbydominikanernas mission, medel, mål, medhjälpare, motgångar, maktlöshet… 4

Sven-Erik Pernler 4

Dominikanernas ankomst till Visby 7

Nils Blomkvist 7

Arkeologiska undersökningar av konventsområdet vid S:t Nikolai ruin 12

Per Widerström, Gotlands Museum & Johan Norderäng, Högskolan på Gotland 12

Ett rum är mer än bara ett rum. Erfarenheter av att använda ett medeltida kloster som byggnadsarkeologiskt laboratorium 13

Gunhild Eriksdotter 13

Upprepas ett antagande tillräckligt många gånger blir det en sanning. Några reflektioner kring den bild som ges av S:t Nicolai och dominikankonventets byggnadshistoria och levnad. 14

Eva-Marie Fahlin, Högskolan på Gotland 14

Svartbrödraklostret i Stockholm 16

Anna Bergman & Kerstin Söderlund, Stockholms Stadsmuseum 16

Visualisering och förnimmelse. Hur förmedlar vi historien kring en plats där inga spår syns ovan mark? 20

Ulrika Mebus, Gotlands Museum 20

Dominikanerorden och konvent i Visby och provinsen Dacia - Liturgi och byggnation som en spegel av omgivande samhälle 1227-1527

Workshop i Visby 7 november 2011

Plats: Gotlands Museum, Hallwylska rummet

PROGRAM

9.30	Kaffe och introduktion.
10.00-10.20	*Visbydominikanernas mission, medel, mål, medhjälpare, motgångar, maktlöshet...*, Sven-Erik Pernler
10.20-10.40	*Dominikanerna i 1200-talets Visby*, Nils Blomkvist
10.40-11.00	*De arkeologiska undersökningarna vid konventet i Skänninge*, Hanna Menander
11.00-11.20	*Hypocauster och husgrunder - Utgrävningen vid S:t Nicolai hösten 2008*, Johan Norderäng & Per Widerström, Högskolan på Gotland & Gotlands Museum
11.20-11.40	*Ett rum är mer än bara ett rum: Erfarenheter av att använda ett medeltida kloster som byggnadsarkeologiskt laboratorium*, Gunhild Eriksdotter
11.40-12.00	*Några reflektioner kring den bild som ges av visbykonventets byggnadshistoria och levnad,* Eva Marie Fahlin, Högskolan på Gotland
12.00-13.00	Lunch
13.00-14.00	Besök vid S:t Nicolai
14.00-14.20	*Svartbrödraklostret i Stockholm*, Anna Bergman & Kerstin Söderlund, Stockholms Stadsmuseum
14.20-14.40	*Visualisering och förnimmelse - Hur förmedlar vi historien kring en plats där inga spår syns ovan mark?* Ulrika Mebus, Gotlands Museum
14.40-17.00	Kaffe och diskussion
18.00	Middag

Workshopen har möjliggjorts genom FoU-medel beviljade av Riksantikvarieämbetet.

SWEDISH NATIONAL HERITAGE BOARD
RIKSANTIKVARIEÄMBETET

Visbydominikanernas mission, medel, mål, medhjälpare, motgångar, maktlöshet…

Sven-Erik Pernler

Det första bestående dominikankonventet i Sverige grundades i Visby. Rent fysiskt måste dominikanernas nordiska centrum i Lund, liksom ärkebiskopen av Lund i egenskap av Nordens primas, ha varit inblandade i detta upprättande, även om konkret källmaterial saknas. Man bör minnas att den spanske kaniken Dominicus företog två resor till Danmark 1203 – 1205. Han kan redan då ha kommit i kontakt med Andreas Sunesen, ärkebiskop av Lund. Denne sände 1217 ett stort skandinaviskt följe till Rom, där Dominicus befann sig. Detta år stadfästes predikarbrödernas orden, ”dominikanorden”, och bröder började sändas ut till Europas viktigaste centra. Ärkebiskop Andreas, som hade en nära och levande relation till bröderna, önskade för sin del se ett dominikankonvent i varje stift. Den nytillträdde ärkebiskopen i (Gamla) Uppsala, Olov, hindrade dem dock 1224 från att etablera sig i Sigtuna, trots att Dominicus själv så önskat. Till en del kan ärkebiskop Olovs avoghet ha bottnat i en önskan att frigöra sig från Lunds primatanspråk. Samtidigt ville han förhindra att Sigtuna tillväxte som kyrkligt centrum och därmed som rival till (Gamla) Uppsala.

Visbydominikanernas…

Mission

Dominikanerna sändes till Visby någon gång 1227 – 1230 som ett led i Roms strategi för Östersjöregionens kristnande, inte på gutarnas begäran. Gotlandskyrkan hörde vid denna tidpunkt hemma under den politiskt inflytelserike biskop Bengt av Linköping. Säkerligen hade från ordens sida viss rekognonsering skett redan innan ankomsten. Centrum för denna Östersjömission var en rik, strategiskt belägen och snabbt expanderande plats, viktig för formandet av regionens framtid. Konventets patronat blev, som för alla dominikankonvent, ett med anknytning till sjöfarande, här S:t Nicolaus.

Medel

I princip hade dominikanerna inga andra missionsmedel än sin förkunnelse i form av närvaro, liturgi, predikan (även av korståg) och själavård. Ett regelbundet cirkulationssystem ordenshusen emellan säkerställde att bröder placerades där de bäst behövdes, liksom att ingen hamnade i beroendeställning till lokala makthavare. Att bröderna i ett hus var av olika nationalitet bidrog till att predikan och själavård kunde ske på olika språk, vilket var utomordentligt viktigt i handelsstäderna. Obs att ingen broder fick predika eller undervisa på ett språk han inte kunde tala och förstå ordentligt.

Mål

Att upprätta och stärka den katolska kyrkan i Östersjöområdet, samt förhindra den byzantinska kyrkans expansion västerut. Detta bidrog samtidigt till den svenska kyrkoprovinsens konsolidering. Ärkebiskopen av Uppsala fick successivt en starkare position på Gotland och norr därom, dock inte inom själva dominikanorden. Denna sidoeffekt försvagade Lunds primatanspråk.

Medhjälpare

Då dominikanerna till skillnad från franciskanerna inte inkallats till ön från ön, var utgångsläget vid ankomsten förmodligen besvärligt. Källäget gör det omöjligt att bedöma vilka kontakter man lyckades knyta när. Inhemska män rekryterades dock som bröder. Konventet blev andliga vägledare för beguiner i staden. Den successivt växande konventsanläggningen talar för ett växande stöd i staden åtminstone in emot 1400-talet. Däremot finns inte, till skillnad mot vad som är fallet för franciskanerna, ordensgrundaren avbildad i kyrkor på den gotländska landsbygden.

Motgångar

På 1300-talet skymtar konflikter mellan konventet och somliga församlingspräster i Visby angående ordens prediko- och biktprivilegier, varför bröderna ber biskopen om hjälp. Församlingsprästernas agerande kan tolkas som att dominikanerna hade ett relativt stort antal anhängare i Visby.

Då ordensprovinsen hade stark anknytning till det danska Lund, uppfattades dominikanerna i Visby i början av 1500-talet som ett hot mot det svenska stiftet och dess biskop. De gick därigenom miste om allmoseområden inom stiftet, vilket bidrog till försämrad ekonomi. Men obs: dominikanorden var till sin natur nationsöverskridande. Provinsen Dacia exempelvis omfattade Danmark (inklusive Estland), Sverige (inklusive Finland) och Norge. Av dessa hade Estland och Finland samtidigt utgjort gamla ”korstågsområden”.

Lübeckarnas anfall 1525 var inte inledningen till konventets tillbakagång, även om vissa byggnader då kan ha skadats. Nedgången hade börjat flera år innan: prästbröder tjänstgjorde åtminstone sedan 1502 som kyrkoherdar på en ö drabbad av prästbrist på grund av motsättningarna mellan Danmark och Sverige. Svenskutbildade präster sågs som presumtiva spioner och säkerhetsrisker av de danska makthavarna på ön. Möjligen av andra skäl vigde Hans Brask veterligen inga dominikanpräster för Gotland, inte heller hans närmaste företrädare. Inte heller vigdes några bröder till lägre grader.

Däremot får vi inte göra alltför stor affär av att ingen prior kan beläggas efter 1459, ingen lektor efter 1486. Källmaterialet är mycket bräckligt, men prästbröder levde inte utan någon form av ledning.

Maktlöshet

Lika lite som andra ordnar hade dominikanerna något att sätta emot när den danska kungamakten beslöt att konventen skulle berövas alla tillgångar och tillhörigheter, anläggningarna stängas och bröderna förbjudas att fortsätta leva ordensliv. Situationen var densamma i Sverige. I detta skede kunde heller inte biskopen göra något, då kungarna såg till att upprätta nationellt begränsade kyrkoenheter utan band till den universella kyrkan.

Man kan fråga sig vilket Visby som mötte Hans Brask 1527. Inte minst kan man fråga sig hur han bemöttes av dominikanerna, vars allmoseinsamlande han själv begränsat vid en tidpunkt då de sannolikt varit i stort behov av ekonomisk hjälp.

Källor

Se min art. ”The Dominican Order and the Consolidation of the Swedish Church Province in the Baltic Sea Region”, i *Dominicans in Finland and around the Baltic Sea during the Middle Ages.* Turku Provincial Museum Report 18. Åbo 2002, samt min kommande bok *Präst efter präst. Herdaminne för Gotlands medeltid.* Visby 2012(?).

Dominikanernas ankomst till Visby

Nils Blomkvist

Den tyska inflyttningen

Visby var som bekant en hamn och handelsplats frekventerades av Östersjöfolken åtminstone sedan 1000-talet. Det var emellertid först med invandringen av tyskar som bebyggelsen vid hamnen växte ut till en medeltida storstad. En tidig tysk våg tycks ha kommit från Saxen, redan under 1170-talet. Invandrarna slog sig ner där det gick, i redan existerande församlingar; byggde kanske någon ny kyrka. De sista åren på 1100-talet accelererade inflyttningen – allt fler började komma nerifrån Rhenlandet och Westfalen; de var betydligt resursstarkare, förde med sig mer avancerad teknik. Deras ankomst hängde samman med att en tysk gruppering började korståg i Livland, nuvarande Estland och Lettland.

Visby blev själva basen för denna resurskrävande militära verksamhet. När kardinallegaten Vilhelm anlände till Visby sommaren 1226 och genast proklamerade korståg mot invånarna på Ösel tog, enligt vad Henrik av Lettland berättar, de här samlade tyska köpmännen korset: equos comparant, arma preparant, Rigam veniunt… ”köpte hästar, beväpnade sig och sökte sig till Riga”.[1] Formuleringen antyder den bredd i utbudet krigskonjunkturen förutsatte. Apropå spåren av vapensmide frågar sig arkeologen Gert Magnusson om Visby var medeltidens Bofors.[2]

Här utlöstes samtidigt en aldrig tidigare eller senare skådad byggboom. En rad nya kyrkor anlades: S:t Lars, Drotten (Trinitatis), S:t Nikolai, S:t Olof, S:t Jakob, S:ta Katarina; därtill S:t Görans hospital och Solberga kloster lite utanför stadsbebyggelsen – samt sist och slutligen Mariakyrkan, som efterhand byggdes ut i rhenländskt formspråk till den främsta av dem alla. Samtidigt byggde enskilda köpmän och mer välbärgade hantverkare sina stenhus. Området förtätades raskt, även om det skulle dröja innan Visby blev stad i formell mening; länge saknade man stadsrättigheter – det var en hamn på Gotländska kusten, med ovanligt stor och tät bebyggelse.[3]

Tiggarordnarna – ett klosterväsen för stadsbruk

Visby var alltså vid 1200-talets början en intensiv byggarbetsplats, där kyrkor och privathus uppfördes sida vid sida i en tillväxtkonjunktur som inte verkade kunna stanna. Det var naturligt att de vid denna tid formerade tiggarordnarna skulle söka sig hit. Det skäligen missvisande uttrycket tiggarbröder används särskilt om medlemmarna i två expansiva andliga ordnar, som tagit form i stadskulturen vid Medelhavets nordvästra kust i början av 1200-talet – dominikaner (eller predikarbröder) och franciskaner (mindre bröder). Ordnarna var tillskurna för liv i städer; deras institutioner – konventen – var därför inte avsedda att som vanliga kloster äga stora jordagods, utan de skulle försörja sig på allmosor; inhämtandet

[1] HCL XXX: 1.
[2] Magnusson, G. 1989: Visby – medeltidens Bofors? i: Mänsklighet genom millennier (Fskr till Åke Hyenstrand), Stockholm s. 169-71.
[3] Här nöjer jag mig med en hänvisning till Blomkvist, N. 2005: The Discovery of the Baltic, Leiden-Boston s. 377-503 där Visbys uppkomst diskuteras detaljerat, med hänvisningar till tidigare forskning.

av understödet var emellertid synnerligen välorganiserat och saknade varje likhet med tiggeri.

Kring 1220 hade de börjat spridas norr om Alperna. Expansionen följde handelsvägarna och de tidiga konventsgrundningarna skedde i större städer. Norden hamnade i deras blickfång nästan genast, och dess tre nationer kom 1228 att bilda gemensam ordensprovins för dominikanerna, och kort därpå även för franciskanerna; bägge under namnet Dacia.[4]

Redan 1230 fanns dominikaner i Visby. Ett påvligt brev av 17 september detta år manar ordensbröder, bland annat på Gotland, att predika korståg mot preussarna; ett följande av den 18 juli 1231 uppmanar uttryckligen dominikaner i Preussen (Gdansk) och på Gotland att hjälpa de nyomvända i Preussen.[5] Sammanhanget tyder snarast på att de första bröderna på Gotland sågs i ett tyskt sammanhang. Man kan jämföra med Visbys dotterstad Riga, dit dominikanerna kom 1234 med den tyskvänlige kardinal Vilhelm som pådrivande kraft. Rigakonventet kom att höra till provinsen Theutonia genom hela 1200-talet, men överfördes 1303 till den saxiska provinsen.[6]

Det förefaller troligt att kardinalen även varit delaktig i deras tidiga ankomst till Visby, vars konvent således kan ha grundats från provinsen Theutonia, men efter någon tid kommit att räknas till Dacia. Kanske speglar denna utveckling den kamp Visbys tyska borgare med starkt stöd från kyrkan förde mot Gutnaltingets myndigheter om sin rättsliga ställning, då Visby en tid betraktades som en autonom tysk koloni på ön. Detta synsätt kommer till klart uttryck i det privilegium Honorius III, efter att ha mottagit kardinal Vilhelms rapport, år 1227 utfärdade för ”de tyska borgarna (civibus) i Visby, invånare (inhabitatoribus) på Gotland”, i vilket han tog dem, deras stad och hamn (vos, civitatem & portum vestrum) under sitt och S:t Peters beskydd.[7] Visbytyskarna lyckades emellertid inte vinna politisk frihet och självstyre, på det sätt Lybeck uppnådde 1226, utan inordnades snart åter i det gutnisk-nordiska samhället, med vissa särrättigheter som tillät inre självstyrelse.

Nikolaikyrkans byggnadshistoria och frågan om dominikanernas tillträde

De till Visby inflyttade dominikanerna fick överta en redan påbörjad kyrka invigd åt S:t Nikolaus, köpmäns och sjöfarares beskyddare. Under den nuvarande ruinen har en äldsta kyrka med kvadratiskt kor och halvrund absid identifierats, som till en början bör ha haft långhus av trä. Den ursprunglige byggherren hade sen påbörjat dess förvandling till en hög, treskeppig hallkyrka, tre valvtravéer lång i mittskeppet, medan sidoskeppen var 2½ travéer; den bör ha gjort ett närmast kvadratiskt intryck. Ett torn var påtänkt över västportalen; dess östmur skulle ha vilat på pelare inne i kyrkan, som fallet är i S:t Lars. Detta långhus – i litteraturen kallat ”mellankyrkan” – är idag Nikolairuinens mellersta del. Det tilltänkta tornet

[4] Gallén, J. 1946: La province de Dacie de l’ordre des frères prêcheurs, Helsingfors s. 1-23.
[5] Gallén 1946 s. 43-57; Fonnesberg-Schmidt, I. 2007: The Popes and the Baltic Crusades, Leiden-Boston 2007 s. 192-99. Jfr Pernler, S-E. 1977: Gotlands medeltida kyrkoliv, Visby s, 95 med not 54; Siltberg, T. 2009: Påvebreven till och om Gotland 1123-1529 och det ifrågasatta biskopsbrevet 1220/23, i: Spaden och pennan, Stockholm s. 576.
[6] Gallén 1946 s. 50 not 20; Benninghoven, F. 1965: Der Orden der Schwertbrüder, Köln/Graz s. 302.
[7] DS 232, 233; LECUB 94.

visar att långhuset planerats av den ursprunglige byggherren. Dominikanerna hade en sträng byggnadspolicy som skydde maktsymboler av det slaget.[8]

Vem den ursprunglige byggherren var vet vi inte, men förslag på förebilder nämner Münster i Westfalen. Det mesta tyder hur som helst på att bygget igångsatts av en nyinkommen grupp tyska köpmän som ville bilda egen socken, alternativt en grupp gästande köpmän som bildat gille på orten; i vilket fall kan byggnaden sannolikt förknippas med det Nikolaigille vars sigill förvaras i Gotlands fornsal.[9] Enligt Erik Bohrn – den forskare som mest ingående analyserat byggnadens tillkomst – skulle dominikanerna emellertid inte fått tillträde till S:t Nikolai när de först kom till staden. Frågan sammanhänger med dess datering.

Mellankyrkan visar nära släktskap med framförallt Drottens och S:t Lars' äldsta byggnadsskeden, och dessa tre kyrkors tillkomst har i Visbykyrkornas interna kronologi ofta hamnat omkring 1230. De antas ha växt fram i skuggan och influensen av prestigebygget S:ta Maria. Med andra ord skulle arbetet ha påbörjats ungefär vid den tid dominikanerna kom till staden – men inte av dem. I S:t Nikolai har den ursprunglige byggherren fortsatt med långhuset tills han avbröts av en våldsam brand . Först då har han enligt Bohrns mening överlåtit anläggningen på dominikanerna. Då skulle det ha gått omkring 25 år sedan de kom till Visby; var man hållit hus tidigare kommer vi aldrig att få veta, hävdar han.[10]

När och varför fick dominikanerna överta S:t Nicolai?

Men frågan är om dominikanorden skulle ha verkat så länge under provisoriska omständigheter. Den omsorg orden lade ner på sina konventsgrundningar bör ha skaffat de utsända bröderna en adekvat plats ganska snart. På 25 år hade de sen haft samma möjligheter att bygga ut kyrkan som den ursprunglige byggherren – och kunnat utforma den efter sina egna kriterier och behov. Varför skulle de efter så lång tidrymd flytta till en felaktigt inrättad och därtill brandskadad kyrka någon annanstans? Visst kan vi tänka oss omständigheter då en sådan sak kunnat komma ifråga, men de skulle vara onormala. Därför måste vi hålla öppet för möjligheten att Bohrns kronologi kan ha hamnat fel.

Hans tolkning är avhängig av den ytterst sofistikerade diskurs som söker pussla byggnads- och konsthistoriska observationer samman till en internkronologi för Visbys kyrkor. Om S:t Nikolais tillkomst föreligger 4-5 kvalificerade bedömningar, vilka alla begrundar återkommande stilelement, efterbildningar, arkitektoniska "citat" och vem som influerat vem bland åtta-tio kyrkor som förefaller ha varit under mer eller mindre konstant byggande under 1200-talets förra hälft. Det är ofrånkomligt att denna fängslande, vetenskapliga sport bygger på många svårprövbara postulat – vilken byggnadshytta har varit förebild, vilken efterbildare? När är likhet detsamma som samtidighet? Man har få hårda data att hänga upp den relativa kronologin på.

Ett sådant är emellertid Mariakyrkans invigning sommaren 1225, då de tyska burgenses även fick rätt att forma en interparokial storsocken. Men när dessa säkert tidsfästa data skall appliceras på en given fas i Mariakyrkans

[8] Ett sigill med omskriften PRIORIS WISBYCEN[C]IS ORDINISPREDICAT[ORUM] tycks anspela på det: i mitten välsignar en biskop en kyrka med högt, spetsigt torn, medan priorn i miniatyrformat själv ligger bedjande på knä under en spetsbåge (Lindström 1895 II s. 22).
[9] Yrwing 1986 s. 107-09.
[10] Sv K 169, S Nicolaus och S Clemens, av Erik Bohrn och Per-Olof Westlund, s. 15-100.

byggnadshistoria, så som den rekonstruerats i Gunnar Svahnströms magnifika analys, är vi tillbaka i pusslandet igen: var det som Svahnström föreslår den äldsta treskeppiga basilikan av saxisk typ som biskopen invigde, eller måste det inte – som Yrwing genmält – handla om närmast följande fas, inklusive det nya östpartiet med rakslutet kor, som Svahnström hänfört till 1230-50? Åtminstone anför Yrwing goda skäl när han hävdar att 1225 års invigning måste innefatta det nya, rakslutna koret – behovet av biskopsvigning bör ha motiverats av altarets flyttning till ny plats. I denna riktning har en del äldre konstvetare uttalat sig, och Yrwing stöder tanken med en utförlig kanonisk-rättslig motivering.[11] I så fall förvandlas 1225 snarare till senast möjliga tidsgräns (terminus ante quem) för påbörjandet av inte bara S:t Nikolai, utan även för dess närmaste släktingar bland Visbykyrkorna, S:t Lars och Drotten. De bör således ha börjat byggas redan under 1200-talets första fjärdedel.

Därmed kan S:t Nikolai ha ställts till dominikanernas förfogande, som ett påbörjat bygge i befintligt skick, när de kom till Visby något av 1220-talets sista år. En omständighet som kraftigt stöder denna tolkning är att det just var genom 1225 års privilegier för Mariakyrkan som tyskar var helst de bodde i Visby fick rätt att ansluta sig till själavården i den nya stora kyrkan, samtidigt som skepparna på gästande handelsskepp ålades att ge allmosor dit. ”Det är förklarligt”, skriver Yrwing, ”om ett S:t Nicolaigille i denna situation överlämnade sitt kyrkobygge till dominikanerna”.[12] Slutsatsen kan underbyggas ytterligare.

Det visar sig nämligen att flera pågående kyrkobyggen har blivit obsoleta för sina ursprungliga byggherrar vid ungefär samma tid. Så skedde med S:t Lars, som av allt att döma överlämnades till ett handelsfaktori från Smolensk, Vitebsk och Polotsk år 1229. Även Drotten kan av en ursprunglig tysk byggherre ha lämnats till ny ägare; man har i varje fall ingående dryftat möjligheten att Drotten blivit Linköpingsbiskopens kyrka i Visby, vilket antas ha avsatt vissa likheter med katedralbygget på Östgötaslätten. Således fick inte bara S:t Nikolai ny ägare efter 1225, utan måhända bägge dess närmaste paralleller Drotten och S:t Lars – åtminstone den senare.[13] Det är också ett sådant sammanhang som ger god mening. I själva verket utgjorde den interparokiala storsocknen en ersättning för politisk stadsrätt, som de kyrkliga myndigheterna erbjöd tyskarna i tacksamhet över deras insatser i korstågen.[14] Efter upphöjelsen av S:ta Maria till interparokial storsocken saknades anledning för nya kategorier tillresta eller invandrade tyskar att bilda egna församlingar.

Därför måste vi nog föreställa oss att dominikanerna redan vid sin etablering i staden kring 1230 kom att överta S:t Nikolai, med mellankyrkans långhus i ett halvfärdigt tillstånd. Den fråga som Bohrn inte kunde förlika sig med – varför de skulle ha levat med en för deras syftemål mindre väl inrättad kyrka i uppemot 25 år, bör få svaret att de tog den för vad den var, någonting att börja med; nog dög den för gudstjänstbruket tills vidare. Istället kunde de koncentrera sig på att färdigställa konventsbyggnader med de elementära funktioner man behövde:

[11] Sv K 175, Visby Domkyrka av Gunnar Svahnström 1978 s. 113-68; Yrwing, H. 1986: Visby – Hansestad på Gotland, Stockholm s. 100-07.
[12] Yrwing 1986 s. 108f.
[13] Lagerlöf, E. 1999: Gotland och Bysans, Visby s. 42-53; Markus, K. 2001: Från Gotland till Estland, Stockholm s. 108f.
[14] Frensdorff, F. 1916: Das Stadtrecht von Wisby, in: HGBll 22 s. 53-59.

refektorium, dormitorier, kapitelsal, kök, ekonomibyggnader och badstuga. När det var gjort fullbordade man kyrkan på det sätt man ville ha den.

Inordningen i Dacia och uppkomsten av conuentus maritimi

År 1243 uppmanade Innocentius IV prior och bröder av dominikanorden i Visby att predika korset på Gotland. Tyska Orden behövde nämligen hjälp i Livland och Preussen. Under den följande tiden inneslöts Gotland flera gånger i liknande, svepande maningar.[15] Det håller möjligheten öppen för att Visbydominikanerna fortsatt sågs i tysk kontext. Men år 1245 slog sig biskop Tomas av Finland ner i Visbykonventet, för att tillbringa sina sista år bland dem. Det får man nog se som tecken på att bröderna hade en någorlunda färdigbyggd konventsmiljö, liksom på att konventet numera tillhörde provinsen Dacia. Tomas var strängt taget den förste innehavaren av biskopsämbetet i Finland. Man antar att han var av engelsk härkomst. Han hade emellertid tvingats lägga ned sitt ämbete på grund av svårartade tjänstefel – bland annat hade han låtit stympa en man som avled av skadorna, och han hade förfalskat påvebrev.[16]

Jarl Gallén har genom studier i ”Åbo domkyrkas svartbok”, en avskriftssamling från 1400-talet, kunnat påvisa att Tomas hade ett stort arkiv med sig till Visby – inklusive påvebullor från åren 1229-32. En av dessa är det bekanta brev som förbjuder gutarna att sälja vapen, hästar, livsmedel och skepp till karelarna. En annan låter den finska kyrkan behålla lundar och hedniska kultplatser som nyomvända frivilligt skänkt. Alla de äldsta breven om Finland som vi känner till idag tycks en gång ha legat i Visby. Arkivet låg i tryggt förvar hos våra dominikaner när ryssarna år 1318 skövlade domkyrkan i Åbo och biskopsborgen Kustö. Redan 1320 var Åbokanikerna Elof och Johannes i Visby och tog avskrifter.[17] Och det var ju också för väl, för sen har arkivet försvunnit härifrån, kanske 1525 när lybeckarna bombarderade stadens norra delar.

Tilläggas kan att Visbydominikanerna kom att få ett övergripande ansvar inom conuentus maritimi, de s.k. havskonventen, vilka utöver deras hemort innefattade dominikanhusen i Reval (Tallinn) och Åbo. Redan i samband med ett besök kardinal Vilhelm företog i Reval vid mitten av 1220-talet, tycks ett försök ha gjorts att etablera dominikaner på platsen, men under det tumult som följde varvid Svärdsorden tog kontroll över den nygrundade staden kom den svaga plantan av sig. Tjugo år senare, när Danmark återfått sitt estniska välde, etablerades emellertid ett konvent, dit bröder rekryterade från Danmark och Sverige. År 1246 utsändes frater Daniel de conventu Wisbysensi dit och blev dess förste prior. Konventet skall definitivt ha funnits på plats 1248. Följande år fanns även ett conuentus Finlandensis på plats där staden Åbo som bäst höll på att ta form.[18]

[15] DS 307; Siltberg 2009 s. 576f.
[16] Den 21 februari 1245 uppdrog Innocentius IV åt ärkebiskopen av Uppsala och dominikanernas provinsprior att ombesörja hans ämbetsnedläggelse (DS 321).
[17] Gallén, J. 1978: Studier i Åbo domkyrkas Svartbok, i: Historisk tidskrift för Finland, 63, s. 292-95 & passim.
[18] Gallén 1946 s. 43-57.

Arkeologiska undersökningar av konventsområdet vid S:t Nikolai ruin

Per Widerström, Gotlands Museum & Johan Norderäng, Högskolan på Gotland

Inför ombyggnaden av Nikolai ruin till kulturscen, Kultudralen, påbörjades en arkeologisk undersökning av fastigheten S:t Nicolaus 7 hösten 2008. Innan den arkeologiska undersökningen påbörjades gjordes under våren 2008 en markradarundersökning både norr och söder om kyrkan men dessa undersökningar gav inget resultat som kunde användas för den arkeologiska delen av projektet (Persson 2008). Då byggnationerna i anslutning till kyrkan endast skulle ske på norra sidan kom den arkeologiska undersökningen följaktligen endast beröra den sidan.

Den arkeologiska bakgrunden i området består främst av att ett antal murverk kommit i dagen vid andra typer av arbeten, framförallt väg-, elledningsoch vattenledningsarbeten. De har sammanfattats i fig. 1 där påträffade murverk är markerade i svart.

1974 påträffades murar i kyrkans norra fasad som sträcker sig mot norr. Dessa undersökningar sammantaget har bland annat resulterat i rekonstruktion av konventsbyggnaderna norr om kyrkan som kan ses i fig. 1.

Målsättningen med undersökningen var att försöka ta reda på i första hand om den på vaga arkeologiska grunder uppskattade byggnadens, konventets, utbredning och omfattning verkligen stämmer. Det handlar inte om en fullständig framtagning, det handlar om att kunna bekräfta eller falsifiera den plan konventet som idag föreligger. Ett annat mål är att hitta fler faktiska murverk som kan knytas till konventsbyggnaderna. Med undersökningen skulle det också fastställas huruvida det fanns spår av konventet eller andra byggnader kvar under markytan.

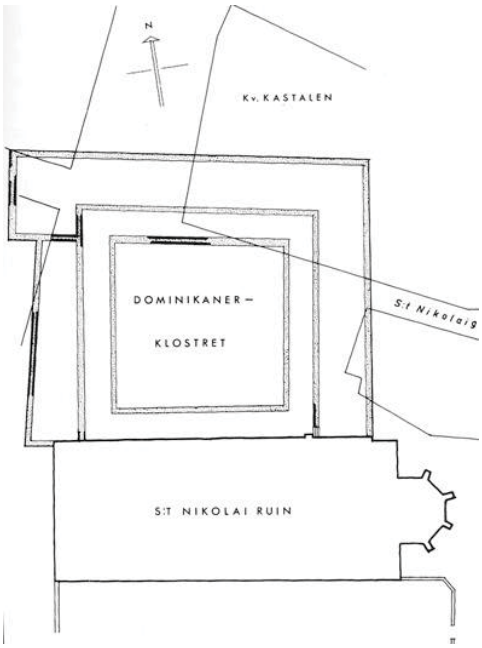

Fig 1. Kända murverk och ett förslag till konventets omfattning och placering (Bohrn 1977)

Källförteckning

Bohrn, E. & Westlund, P-O. 1977. *S. Nicolaus och S. Clemens, Visby, Gotland*. Sid. 9-107.

Persson, K. 2008. RAPPORT *Geofysisk prospektering S:t Nicolai ruin och DBW:s Botaniska trädgård, Visby*

Ett rum är mer än bara ett rum. Erfarenheter av att använda ett medeltida kloster som byggnadsarkeologiskt laboratorium

Gunhild Eriksdotter

Även om svensk klosterforskning har utvecklats och reviderats på senare år, har det sällan gällt de stående byggnader och ruiner som en gång har ingått i de medeltida klosterkomplexen. Detta förhållande berör även byggnadsarkeologin som har fastnat i traditionsbundna värderingar där stilhistoria och byggnadsteknik bildar utgångspunkt för datering, proveniensbestämning och hantverkskunnighet. Med ett sådant synsätt får rummen sekundär betydelse och tolkas många gånger utifrån generaliserande mönsterplaner, oberoende av klosterbyggnadernas specifika historia och innebörd.
Som en konsekvens glöms lätt kunskapen om rummens immateriella egenskaper bort, till exempel hur de en gång har upplevts och använts av en rad olika brukare. Det här är ett viktigt led i den historiska förmedlingen av ruinen och skapandet av berättelser om platsen som attraherar dagens besökare.
Mitt inlägg handlar om hur vi kan öppna upp för alternativa tolkningar genom att se byggnader och rummens betydelser som något ständigt föränderligt beroende på vem som upplever dem. Tankarna bygger på att empati, simulerade vandringar och tredimensionell visualisering används som metodiska verktyg redan i dokumentationsprocessen. Målet är att skapa ett mer dynamiskt möte mellan plats, ruin, arkeologer och publik.

Upprepas ett antagande tillräckligt många gånger blir det en sanning. Några reflektioner kring den bild som ges av S:t Nicolai och dominikankonventets byggnadshistoria och levnad.

Eva-Marie Fahlin, Högskolan på Gotland

S:t Nicolai kyrkoruin i Visby har under ett par år varit objekt för den fältundersökning som bedrivits
inom kursen Byggnadsarkeologi 7,5 hp vid Högskolan på Gotland. I samband med dessa undersökningar har ett flertal frågor uppkommit beträffande dominikankonventets levnad och bebyggelsehistoria. Som skriftlig källa vid dessa undersökningar har bl. a. använts den av Erik Bohrn gjorda beskrivning av kyrkoruinen i *S Nicolaus och S Clemens*, *Sveriges kyrkor Gotland* från 1976. De reflektioner som gjorts är att de uppgifter som återfinns i ovanstående bok fortfarande framförs som den korrekta bilden av kyrkans och konventets historia trots att en del av de i boken framförda tolkningarna inte är tillräckligt underbyggda.

Detta var en av Sveriges största klosterkyrkor! S:t Nicolai kyrka byggdes omkring år 1230 av dominikanorden. Dominikanerna gick klädda i svarta mantlar och hättor och kallades därför svartbröder. Deras orden var en tiggarorden. Här grundade de sitt första konvent, som ett fäste för missionen kring Östersjön.

De övertog ett kyrkobygge, troligen igångsatt av ett köpmannagille i staden. Gillet var uppkallat efter S:t Nicolaus, köpmännens och sjöfararnas skyddshelgon.

Dominikanerna byggde om kyrkan till ett stort treskeppigt kyrkorum. De nu försvunna klosterlängorna låg på nordsidan. I nordfasaden kan man se var klosterbyggnaderna och korsgången anslöt till kyrkan.

År 1525 anföll lybeckarna Visby. Dominikanernas konvent härjades svårt – klosterbyggnaderna brändes och revs bort.

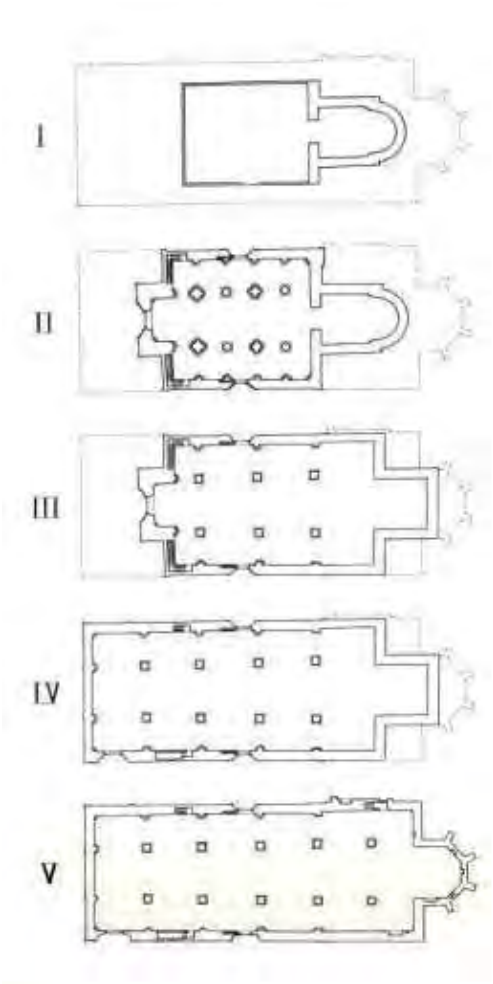
Bland de uppgifter som kan ifrågasättas är tidpunkten för dominikanernas övertagande av S:t Nicolai. Detta har gjorts av Hugo Yrwing i *Visby – Hansestad på Gotland* redan 1986 men dateringen av den s.k. mellankyrkan och utvidgningen av denna har inte reviderats utefter dessa ”nya” uppgifter. I samma bok ifrågasätter Yrwing även att konventet eldhärjades i samband med lybeckarnas stormning av Visby 1525.

Beträffande det senare antagandet, som härrör från Strelow, har fler uppgifter kommit i dagen vilka styrker att någon omfattande brand inte skett. Ändå uppges denna som orsak till konventets nedläggning på informationsskylten vid ruinen.

Bohrn har inte tagit i beaktande att den rakslutna kyrkan (III) kanske aldrig blev byggd, att arbetet avstannade efter att grunden lagts. Att fasaden från ”mellankyrkans” (II) hörnkedjor österut är byggd i ett skede tolkar han som att den tidigare byggnadsfasen revs. Om så varit fallet bör också det dåvarande koret ha rivits innan det nya koret var byggt vilket inte kan anses troligt. Här krävs dock vidare byggnadsarkeologiska undersökningar för att få större klarhet om kyrkans byggnadsutveckling. Konventets byggnadshistoria och levnad måste också sättas in i en historisk kontext där hänsyn tas till den politiska/ samhälleliga utvecklingen

på Gotland under medeltiden samt även till dess brukare. Att även försöka få en bild av den närmaste omgivningen kring konventet är viktigt för att exempelvis få en förståelse för utformningen av kyrkans västfasad med dess avsaknad av portal etc.

Vidare framförs ofta vedertagna antaganden om hur ett dominikankonvents byggnader var placerade vilka inte överensstämmer med hur det i realiteten förhöll sig. Vid en genomgång av de svartbrödrakonvent som fanns inom nuvarande Sveriges gränser har det framkommit att det var i stort sett lika vanligt med konventets placering norr om som söder om kyrkan och att den schematiska fyrkantsstrukturen inte alltid har varit genomförd. Cistercienserordens byggnadsstruktur har således oreflekterat överförts även till dominikanorden. Även i den i år utgivna *Det medeltida Gotland. En arkeologisk guidebok* hänvisas under rubriken ”Veta mera” till volym 169 av Sveriges kyrkor. Dock kan till Andréns försvar nämnas att han sätter tiden 1228 eller 1229 för dominikanernas övertagande av kyrkobyggnaden men han skriver också ”På södra sidan av kyrkan fanns bebyggelse och en gata och därför uppfördes själva konventet norr om kyrkan”, vilket kan tolkas som detta inte var brukligt.

Sammanfattningsvis kan återigen tryckas på vikten av att en byggnadsarkeologisk undersökning utförs vid S:t Nicolai och att de nya rön som hittills framkommit tillsammans med resultatet av ovanstående undersökning blir publicerade. Om inte detta sker kommer även fortsättningsvis en delvis felaktig bild av dominikankonventet i Visby att förmedlas.

Adjunkt i kulturvård vid Högskolan på Gotland

Skriftliga källor

Andrén, A. (2011) *Det medeltida Gotland. En arkeologisk guidebok*, Historiska Media, Lund

Bohrn E. & Westlund P-O (1976) *S Nicolaus och S Clemens*, Visby, Gotland, Sveriges kyrkor volym 169, Almqvist
& Wiksell International, Stockholm.

Strelow H. N. (1633) *Cronica Guthilandorum*, Köpenhamn

Yrwing H. (1986) *Visby – Hansestad på Gotland*, Gidlunds, Stockholm

Svartbrödraklostret i Stockholm

Anna Bergman & Kerstin Söderlund, Stockholms Stadsmuseum

Heinrich Thomés karta över Stockholm från 1626. Äldsta muren omgärdade den triangulära höjdplatån på Stadsholmens mitt är markerad med rött och klostrets ungefärliga utbredning med blått.

Detalj av Vädersolstavlan från ca 1535. Sannolikt är svartbrödraklostret tegelbyggnaden med trappgavel och takryttare. I förgrunden Inre och Yttre söderport.

Detalj ur Blodbadstavlan, stick från 1676 av Padt-Brugge, efter en förlorad förlaga från 1540-tal. Bilden visar Svartbrödraklostrets kyrkogård när Sten Stures lik grävs upp för att brännas på galgbacken tillsammans med de andra offren i Stockholms blodbad.

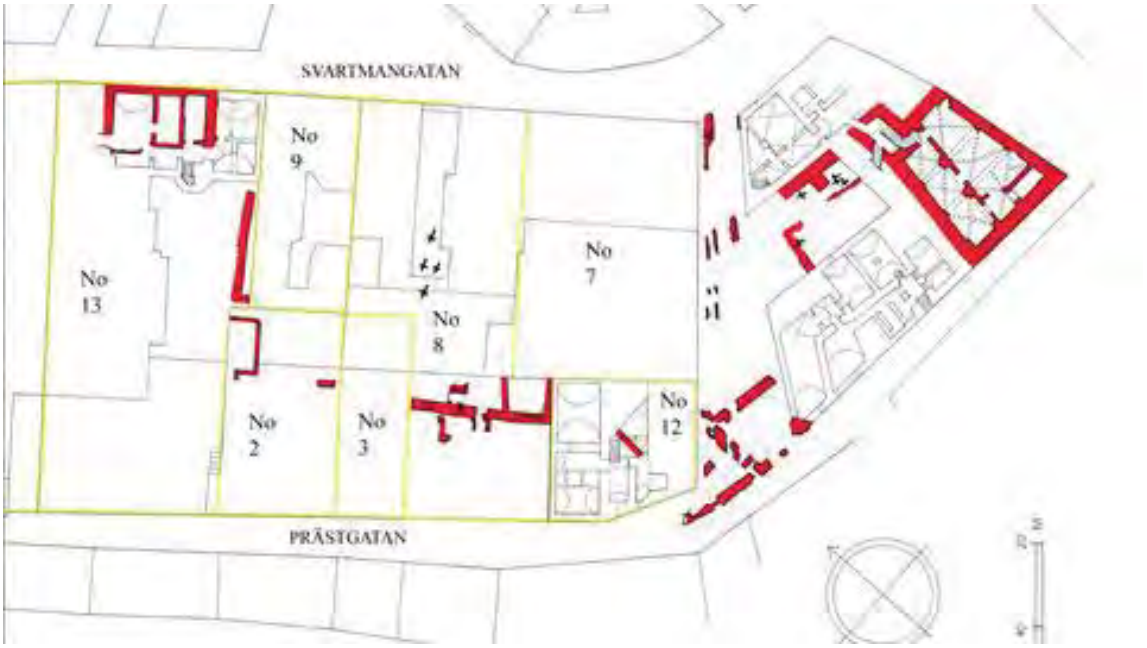

Vid högaltaret fanns en bild av korsnedtagningen i silver. Den kallades ”Heliga Lösen” och ansågs ha undergörande kraft och gjorde klostret till vallfartsort. Heliga lösen togs i beslag av Gustav Vasa vid reformationen. Ovan ett pilgrimsmärke hittat i Vadstena som visar Heliga Lösen samt ett samt priorsigill känt från ett brev från 1509.

Kapitäl påträffat i en källare vid Mårten Trotzigs gränd i kvarteret Latona. Platsen ligger nära klosterområdet och möjligen kommer kapitälet därifrån.

Sammanställning av dokumenterat medeltida murverk i kvarteren Venus och Juno samt Tyska Stallplan däremellan.

Den nedre källaren i den medeltida huskroppen inom kvarteret Venus.

Fram till 1870-talet fanns fler välvda rum bevarade i byggnaden, här en sal två våningar upp från den nedre källaren.

Vid en undersökning 2010 på gården till kvarteret Venus påträffades en kraftig gråstensmur och ett golv av tegel. En möjlighet är att muren tillhört kyrkan och att tegelgolvet utgör en del av en korsgång.

Flera gravlagda individer påträffades 2010, i något avvikande riktning från de som undersöktes i kvarteret Juno på 1930-talet. Här en man i 40-års åldern med ett skadat knä och ett litet barn intill.

Planritningen visar förändringar på 1870-talet. Valven i salen är ännu bevarade. Planen visar trapphusets bottenplan från Svartmangatan med en lång korridor söderut, troligen från ombyggnaden på 1620-talet.

Bild av fasaden mot Prästgatan uppmätt med laserskanner. Till höger syns den nedre, medeltida källaren under mark. Under husets mitt de norra källarna vars datering är okänd.

Visualisering och förnimmelse. Hur förmedlar vi historien kring en plats där inga spår syns ovan mark?

Ulrika Mebus, Gotlands Museum

En markplätt i Visby innerstad. Inget speciellt: en gräsplan genomkorsad av gångar och några träd. Men platsen äger ändå en speciell atmosfär, och det beror på den pampiga stenväggen i fonden. Och visst ser det vid ett närmare betraktande ut som om det funnits byggnader som varit anslutna till ruinkyrkans väggar. Nyfikenheten är väckt: vad är det här för plats?

Men det finns ingenting på platsen i sig som avslöjar hemligheten. De som har störst glädje av den är måhända stadens hundägande medborgare, som här har en utmärkt rastplats för sina hundar. Platsen ligger i skuggan av den stora kyrkoruinen och bjuder därför inte in till lata stunder på soliga bänkar. Nej, det här är en plats man traskar över på väg mot något annat mål i staden. Men om man visste mera om platsen, om historien blev känd, skulle det då finnas större anledning att stanna upp, att komma nära historien?

Problemet är många gånger att vi inte vet så värst mycket om platsen. Hur skall det då vara möjligt att förmedla den kunskap, den långa historia den bär på? Så att folk stannar upp, begrundar och betraktar gräsplätten med nya ögon och går därifrån med en ny förståelse för Visby, dominikanerna och tidens flykt. Därför är kunskapsuppbyggnaden så viktig, och den sker på olika vis.

Vilken målgrupp?

- Ålder
- Språk
- Förkunskaper
- Funktionsnedsättning

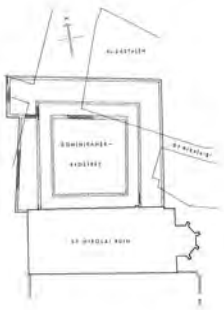
Men vi behöver också tänka över vem som skall ta emot informationen – och därigenom bestämma vad som skall förmedlas och framförallt hur. I ett sådant här fall vill man förmodligen nå flest möjliga. Kanske blir då element som lockar barn lika viktiga som att vägen är framkomlig med rullstol och att text och bilder kan läsas även av synsvaga och av besökare från andra länder.

Och vad får det kosta?

Ekonomin är oftast en närvarande faktor som styr hur stora resurser som kan läggas på förmedlingsbiten. Genom att tidigt i en projektering ta hänsyn till informationen och att budgetera för den kan man nå ett bättre, fullödigare och mer kostnadseffektivt resultat

Dilemman

- Tidigare tolkningar, speciellt om de blivit tryckta
- Svårigheter att göra in-situ forskning pga ekonomi, åtkomst m.m.
- Brist på tid

Ett stort bekymmer kan vara att skaffa fram resurser till kunskapsuppbyggnad. Men utan ny kunskap riskerar man att fastna i gamla tolkningar och förmedla information som inte är adekvat. I fallet S:t Nicolai i Visby är det så. Det tidigare publicerade materialet beskriver konventets utbredning på ett sätt som nya arkeologiska undersökningar visat är felaktigt, för att ta ett exempel.

Möjligheter

- Öka intresset för platsen
- Större engagemang
- Välmående
- Levande miljö
- Ökad tillgänglighet
- Kulturmiljön som viktigt inslag
- Ökade besökstal

Ett område som upplevs som intressant och där man får en möjlighet att lära sig mer blir ofta en attraktion, en plats människor besöker och är aktsamma om. Det kan till och med vara så att en arkeologisk plats som tillgängliggörs genom information och infrastruktur blir en besöksanledning som stimulerar regional tillväxt och livskvalitet. Bilden ovan är från Glanum i Provence, en romersk stad som grävt ut och kompletterats med nya inslag.

Vilka sinnen?

- Tanke, förståelse
- Syn
- Hörsel
- Känsla, upplevelse

Som bekant upplever vi världen med ett flertal olika sinnen. Att förmedla kunskap och upplevelser genom att utnyttja fler sinnen än vi vanligtvis gör är en utmaning som möjliggör förmedling på ett intressantare vis och till en bredare målgrupp än att bara jobba med det skrivna språket och den tryckta bilden.

Vilka medel?

- Information i text och bild, digital eller tryckt
- Visualiseringar; modeller (fysiska eller digitala), bilder
- Ljudlandskap
- Form och gestaltning
- Verksamhet och brukande

Att ”tänka utanför boxen” när det gäller information gör att man plötsligt upptäcker att det finns en uppsjö av olika möjligheter att förmedla en plats historia och karaktär.

Information

Traditionell information i form av text och bilder på platsen är fortfarande ett pålitligt och hållbart grepp som fungerar. Idag kanske detta kompletteras med appar och information i mobilen och på hemsidor.

Visualisering

Olika typer av visualiseringar i form av fysiska och digitala modeller ger fler dimensioner till förståelsen av platser och fenomen.

Ljudlandskap

Att genom ljudupplevelser förmedla en stämning är mycket effektfullt. I Tallinn finns en stor körstadion, vid vilken det finns en bänk där körmusik strömmar ut. Man kan, även om platsen är tom, uppleva dess syfte och ändamål. I en svensk kyrka finns en ”jukebox”, se bild till höger, där besökaren kan välja ljud; välsignelsen, en psalm eller varför inte gregoriansk musik?

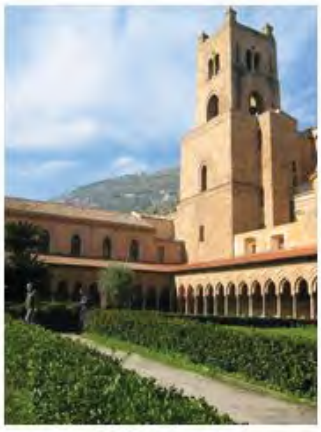
Gestaltning

Genom en medveten arkitektonisk gestaltning kan upplevelsen och förståelsen av en plats förstärkas. Vid S:t Nicolai i Visby har arkitekten i sitt växtval och dess plantering arbetat med att ge besökaren en upplevelse av att vandra i en korsgång, att befinna sig på en innergård. Eftersom den precisa utbredningen av konventet inte är känd är formen schematisk. Arkitekturen som uttrycks i det gröna växtmaterialet kan heller aldrig misstolkas som en historieförfalskning, så att någon förleds att tro att det är ursprungliga konstruktioner. En sådan risk finns alltid om man arbetar i ett material som ligger nära det ursprungliga.

Brukande & verksamhet

Ett byggnadsverk har uppförts för att tjäna ett syfte, att fyllas av en eller annan verksamhet. Det kan vara boende, bön, arbete, djurstall etc. När verksamheten upphör förlorar byggningen en stor del av sin idé. Att återge platsen liv genom att fylla den med aktiviteter av adekvat karaktär betyder mycket för upplevelsen av platsen.

Sammantaget finns det en mångfald möjliga vägar att gå då en plats historia och karaktär skall förmedlas. Då behöver det inte vara ett problem att få rester syns ovan mark. Tvärtom kan en sådan plats, med rätt förmedling, bli än mer fantasieggande och locka till såväl besök som eftertanke.